

Borjana Prošev-Oliver
Filozofski fakultet, Zagreb

Deslavenizacija slavenizatora
Neka razmišljanja o »Balkanološkim lingvističkim studijama«
Petra Ilievskog

U suvremenom makedonskom jeziku vidljiv je velik odklon od crkvenoslavenskog jezika kao njegova ishodišta, ne samo u odnosu prema gramatičkoj strukturi već i na leksičkoj, frazeološkoj, sintaktičkoj i morfološkoj razini. Ovi otkloni su rezultat kompleksnog etničkog, pa stoga i jezičnog suživota različitih naroda na području Makedonije u predslavenskom periodu i manifestiraju se u: dosljednom gubljenju infinitiva i sintetične padežne fleksije. S tim je gramatička struktura makedonskog jezika deslavenizirana, jer su vjerojatno jezici neslavenskih naroda u periodu slavenizacije i asimilacije nadišli fazu prijelaza sa sintetizma prema analitizmu, kao jedinstvene tendencije u njihovu razvoju, na liniji »progresivnog pojednostavljivanja«. Iz analitičke strukture proizlazi morfološki determinizam, koji se manifestira preko gramatičke kategorije određenosti postpozitivnim članom, te struktura udvojenog objekta kao okosnica sintakse makedonskog jezika. Nadalje u tekstu slijedi podrijetlo i upotreba većine gramatičkih pojava koje se javljaju kao posljedica karakterističnog analitizma.

Zanimljivo je pitanje da li i koliko se suvremeni slavenski jezici odmiču od svog staroslavenskog ishodišta, odnosno onog jezika koji je predstavljen u starom crkvenoslavenskom pismeno–književnom jeziku, u odnosu na, ne samo gramatičku strukturu već i detaljnije, u odnosu na leksik, frazeologiju, sintaksu, na morfološkoj, morfosintaktičkoj, pa čak i fonološko–fonetskoj razini. Pitanje se samo nameće, s obzirom na usporednost iz oblasti klasične filologije. Slijedeći razvoj grčkog i latinskog usporedno s ostalim indoeuropskim jezicima, ne može se ne primijetiti velika razlika između novogrčkog i klasičnoga grčkog jezika, kao i između suvremenih romanskih (neolatinskih/novolatinskih) jezika i klasičnog latinskog. Primjećuje se izrazita nivelacija u strukturi ovih dvaju jezika tijekom njihova razvoja, sve do njihove kulminacije na prostorima gdje su se razvijali južnoslavenski jezici, koji također iza sebe imaju dug razvojni put. U potrazi za uvjetima i razlozima takve nivelacije i kod genetski različitih

jezika kakvi su se govorili na balkanskim prostorima u duljem razdoblju, ističu se kontakti, kao rezultat miješanja stanovništva.

Odmak suvremenog makedonskog jezika od njegova staroslavenskog izvora rezultat je grčko-slavenske kulturne simbioze u Makedoniji, koja je temeljem međujezičnih kontakata. Etničko-lingvističko stanje na prostorima gdje su se razvijali južnoslavenski jezici prije dolaska Slavena bilo je složeno. Kada su se naselili, počevši od 6. stoljeća, zatekli su u sjevernom dijelu Balkana jednu poluromaniziranu, a u južnom, poluheleniziranu sredinu. Pretpostavlja se da je jezik starih balkanskih naroda Dako-Miza, Ilira, Pajonaca, Tračana i dr. još bio u govornoj upotrebi, barem u nižim društvenim slojevima, a upravo se u tim slojevima, u govornom jeziku narodnih masa javljaju jezične osobitosti koje su arhetipski punkt u razvoju južnoslavenskih jezika. Kompaktne slavenske pri-došlice asimilirale su zatečeno stanovništvo s kojim su živjeli u jednakim društveno-povijesnim uvjetima. U etničkom i jezičnom pogledu položaj u kojem se nalazila Makedonija bio je vrlo kompliciran. Iz grčkih i latinskih izvora, kao i iz onomastičkog materijala, kojem su svjedoci grčki i latinski napisi nađeni na ovom terenu, doznaje se da je u Makedoniji živjelo raznoliko stanovništvo: antički Makedonci, Dardanci, Pajonci, Frigi (preci današnjih Armena), Iliri, Tračani, Grci, rimski veterani i dr. Polietnički sastav stanovništva u Makedoniji uvjetovao je miksoglasja preko bilingvizma i/ili polilingvizma i jezičnih interferencija. S obzirom na takav jezično-etnički suživot postojala je mogućnost za, ako ne etničku, tada svakako jezičnu fuziju. Zato možemo kao logičnu prihvatiti konstataciju danskog filologa i slavista K. Zanfelda prema kojoj se kod balkanskih naroda, u danim društvenim uvjetima u kojima je bio moguć jezični »savez«, stvarao »isti mentalitet« koji se očitovao jednom sličnom, ako ne istom frazeologijom i sintaksom njihovih jezika, kao rezultat masovnog bilingvizma i kulturne simbioze.

Jezični su kontakti jedna od temeljnih sociolingvističkih pojava, koji se javljaju u uvjetima ne samo jezičnog, odnosno teritorijalnog kontakta, već prije svega kao rezultat »povijesnih prilika«, kako tvrdi Krste Petkov Misirkov, makedonski lingvist i idejni utemeljitelj makedonskoga književnog jezika. Zato je logično što se, kao rezultat uskog i dugoročnog kontakta slavenskih i neslavenskih komunikacijskih sustava, stvorio balkanski lingvistički savez, čiji je član i makedonski jezik. Odraz tog jezičnog kontakta ogleda se na svim njegovim razinama, a posebno u oblasti leksika, koji kao otvoreni sustav predstavlja prvu i osnovnu sferu za konkretizaciju očitovanja jezičnih kontakata. Leksička je interferencija, kao odraz tih kontakata uvjetovana realnom društvenom nadgradnjom i nekom jeziku može predstavljati obogaćivanje njegova rječnika uopće, a drugom samo djelomice, ovisno o stupnju lingvističke motiviranosti, dominantnosti nekog lingvističkog koda, kao rezultat civilizacijskoga, kulturnog, tradicijskog i ekonomskog prestiža neke jezične sredine. Očitovanja ovih čimbenika mogu djelovati prikriveno ili sasvim otvoreno, u stilu »prava jačeg«, a mogu izazvati dvojake reakcije: osjećaj kompleksa, neosjećajnost ili neodgovornost prema jezičnom uzusu, normativnoj leksičkoj strukturi i svjesno ili podsvjesno prihvaćanje infiltriranih elemenata. Moguća je i obrambena reakcija poticajnih purističkih tendencija u jeziku kao akcija i mjera zaštitnog karaktera.

Slavenski jezik na području Makedonije ne može se tretirati kao rezultat svog samostalnog unutarnjeg razvoja, već kao jezični savez i proces (R. Jakobson), proces primanja tuđih gramatičkih strukturnih elemenata koji su u suglasju s njihovim javnim ili latentnim razvojnim tendencijama. Većina suvremenih slavenskih jezika, među kojima je i makedonski, ne nadilazi staroslavenski s razine gramatičke strukture. Konkretnije, sačuvali su za nju karakterističan sintetizam, odnosno sintetičnu padežnu fleksiju, s neznčajnim promjenama. Da su u stvaranju crkvenoslavenskog jezika za temelj uzeti određeni govori tadašnjeg jezika upravo makedonskih Slavena, opće je prihvaćena činjenica. Zato je paradoksalno da u suvremenom makedonskom jeziku nalazimo veliki odmak od starog crkvenoslavenskog jezika, koji se očituje u dosljednom gubljenju infinitiva, kao i gubljenju sintetične padežne fleksije. Ne radi se o nekim inovacijama koje bi obogatile strukturu, ne mijenjajući bit, nego o promjenama konstitutivnih elemenata te strukture koja je u svojoj razvojnoj dinamici dostigla onaj stupanj kada kvantiteta prelazi u novu kvalitetu, što dovodi do novog tipa gramatičke strukture i do razlike tipološkog karaktera. Gramatička struktura makedonskog jezika je deslavizirana, udaljena od svoje slavenske osnove i većine slavenskih suvremenih jezika pod utjecajima uvjeta u zajedničkoj, uskokontaktnoj, polietničkoj i polijezičnoj sredini, odnosno pod utjecajem jedne jezične unije.

Ako maksimalno uopćimo karakteristike gramatičke strukture suvremenog makedonskog jezika s morfosintaktičke razine, možemo ih svesti na dva osnovna, stožerna kompleksa:

1. *Analitizam*, odnosno otklon od analitičkih, (opisnih), morfoloških, ili uopće morfosintaktičkih konstrukcija na izraznom planu. Kao prvo, napuštanje sintetične padežne fleksije, opisnog komparativa, nekih normi glagolskovremenskog sustava i dr.
2. *Morfološki determinizam*, koji se očituje gramatičkom kategorijom određenosti/neodređenosti u okvirima imenične fraze, kao i glagolskog sustava uopće: postpozitivni član, udvajanje direktnog i indirektnog objekta, određenost imeničnog, odnosno već spomenutoga vremenskog složenog sustava, obogaćenog konstrukcijama tipa *имам дојдено, имама земено* (opisni perfekt s pomoćnim glagolom + glagolski pridjev u srednjem rodu kao neutralan), konstrukcije tipa *сум дојден*, kategorija pripovjednosti (прека; аност), do cjelalnog gubljenja infinitiva i njegove zamjene konstrukcijama *da+finitan glagol*. Sve su ove pojave nazočne u oba kompleksa: analitizmu i determinizmu, nasuprot amorfizmu i kontekstualnosti na planu izraza kod većine ostalih slavenskih jezika, što govori o međusobnoj povezanosti i uvjetovanosti ovih dvaju gramatičkokonstrukcijskih fenomena.

Raspravljajući o pojavi analitizma u slavenskim jezicima na Balkanu, odnosno o procesima »progresivnog pojednostavlivanja« u drugim indoeuropskim jezicima, ističe se činjenica da većina slavenskih jezika u tom pogledu pokazuje veliku konzervativnost jer čuvaju bogatu fleksiju od 6 do 7 padeža. I pored jednačenja padežnih morfema zbog fonetskih promjena, u nekim slavenskim jezi-

cima ipak nije došlo do gubljenja deklinacije. Oni su, za razliku od makedonskog zadržali bit onoga istog padežnog općeslavenskog sustava i fleksije koji su imali još u vrijeme crkvenoslavenskoga književnog jezika. Primjećuje se blaga i jedva primjetna razvojna tendencija prema nekom »progresivnom pojednostavljanju« u obliku već spomenutih jednačenja ponekih padežnih morfema.

Za razliku od njih u makedonskom jeziku gubljenje sintetične fleksije je potpuno. Izuzetak koji čine osobne i osobno-predmetne zamjenice i još poneki ostatak u nekom govoru, ostaje posebnost koja ne mijenja bit pojave. Takav analitični proboj u sustav sintetičnosti nije rezultat običnog kontakta jednog jezika s drugim, ili njihov međusobni utjecaj, nego se radi o nizu specifičnosti u kontaktu makedonskog, kao slavenskog s drugim, neslavenskim jezikom. Riječ je o suprotnostima u samim procesima jezične, a s tim i etničke asimilacije, odnosno slavenizacije zatečenog stanovništva. U vrijeme tih kontakata, jezik (jezici) podložan slavenskoj asimilaciji očito nije imao sintetičnu padežnu fleksiju koju je nudio slavenski jezik, ili je već nadišao fazu »progresivnog pojednostavljanja«, na prijelazu sa sintetizma na analitizam kao jedinstvenoj tendenciji njegova razvoja. I tako jezik podložan asimilaciji u tom kontaktu nailazi na strukturne elemente koji su u raskoraku s njegovim razvojnim tendencijama, pa prema već spomenutoj Jakobsonovoj postavci, sada u suprotnom smjeru, nije ih mogao primiti, jer nije mogao poći unatrag po liniji neke »progresivne kompleksnosti« (ycno; ybaAe). U takvim je uvjetima došlo do prevrata, do recipročnog djelovanja: do asimilacije asimilatora, do deslavenizacije slavenizatora.

Prema makedonskom klasičnom filologu i slavistu Petru Ilievskom simptomi se analitičke tendencije javljaju još u najstarijim slavenskim pismenim spomenicima. Činjenica je da su Slaveni na balkanskom prostoru čuvali svoj jezik čistim, iako je cijela Makedonija u 20-im godinama 7. stoljeća i ne samo Makedonija, bila naseljavana mnogobrojnim slavenskim plemenima, koja su krajem 8. i početkom 9. stoljeća držala cijeli Epir, dio Helade i Peloponeza.

U takvim su se okolnostima društvena i gospodarska stanja mijenjala, ali ne i jezični kontakti i situacije, barem ne bitnije. Zato je logično smatrati da početke analitizma treba tražiti još u pretpismenom periodu, u jeziku narodnih masa, odnosno u jeziku slavenskog stanovništva, bilo kao posebno pleme, plemenska grupacija, savez i sl. Postavlja se pitanje da li su ti elementi žive riječi, u kojima su, pretpostavlja se, postojale analitičke tendencije, koje su se probile na neki način do teksta crkvenoslavenskih književnosti, samo simptomi nove pojave ili već sasvim razvijena stanja. Slavist J. Rusek govori u prilog stava o »potpuno razvijenom analitizmu« u 13. stoljeću. Ustvari ta borba za prevlast traje još i danas (npr. sintetičko — *кому му* i analitičko *на кого му, на која њ*, pa čak i *на него му*). Ipak se radi o prevlasti analitizma. Tvrdi se, na temelju makedonskog prijevoda Damaskina, gdje je prevoditelj po primjeru Damaskina Studita pokušavao pisati narodnim jezikom, da su do 15. stoljeća bile izvršene sve osnovne promjene koje su izazvale zamjenu sintetičke fleksije analitičkom, te da je ta borba za prevlast još trajala u 16. stoljeću. No, s druge strane makedonski jezik u Damaskinima ne može biti siguran dokaz ovoj tvrdnji, jer unatoč stavu da je on napisan »prostim« jezikom, daleko je od toga da predstavlja narodni. U njegovoj osnovi je ipak crkvenoslavenski sa srpskom recenzijom.

Ovakva razmišljanja o makedonskom jeziku, čiji su govori u doba slavenizacije ugrađeni u temelje crkvenoslavenskog jezika, a danas je u strukturnom pogledu, u odnosu na ostale slavenske jezike, od njega najudaljeniji (zajedno s bugarskim jezikom), otvara široke mogućnosti i nudi izazov povjesničarima jezika i lingvistima za detaljnija istraživanja.

Pojava i razvoj analitizma u makedonskom jeziku ne mogu se promatrati izolirano, već u sklopu razvoja ostalih slavenskih i neslavenskih jezika u ovom dijelu Europe. Osnovne pretpostavke analitizma, u principu vrijede i za još jednu osobitost makedonskog jezika, fenomen determinizma. U većini slavenskih jezika nije se razvio ovakav oblik određivanja postpozitivnim članom. Član se javlja kao nastavak imenice kao subjekta, pridjeva u funkciji atributa, objekta (direktnog i indirektnog) i nekih zamjeničkih oblika. U makedonskom književnom jeziku postoje sljedeći oblici postpozitivnog člana: *-ot, -ta, -to, -te, -ov, -va, -vo, -ve, -on, -na, -no, -ne*. Upotreba člana samo je donekle uvjetovana rodом i brojem imenice. Član je uvjetovan uglavnom krajnjim vokalom imenice koja se određuje, bez obzira na rod i broj imenice. Npr. ako je imenica muškog roda, ali završava vokalom *a*, riječ se određuje članovima *-ta, -va, -na* (*судујата, судујава, судујана*), ili nadalje: *децата, натшштата, детето, луѓето, селата*. Forme *-te, -ve, -ne* mogu biti samo množinske.

Bit determinizma kao gramatičke kategorije jest odvajanje objekta od njegova rodovog pojma, njegova konkretizacija, odnosno situacija u kojoj se objekt smatra poznatim. Takva je služba ona posebnost koja povezuje sva tri člana, a ono što ih dijeli jest njihovo određivanje objekta prostorno. Članovi *-ov, -va, -vo, -ve* služe za pokazivanje predmeta bližih govorniku u govornoj situaciji (npr. *човеков — овој овде*), a *-on, -na, -no, -ne* za pokazivanje na udaljenije predmete, ali ipak u opsegu naših osjetila (npr. ; *енана — онаа онаму*). Ne govori se: *Дай ми ја книгава*, jer je predmet već na dohvatu ruke, niti se može dodavati udaljeniji predmet: pr. *еве ти ја книгана, već еве ти ја книгава*. Članovi *-ot, -ta, -to, -te* javljaju se u službi i općeg određenja, no ipak se ne može potpuno ignorirati odnos prema njegovoj prostornoj poziciji. Oni izražavaju prostorno određivanje predmeta koji se nalazi bliže sugovorniku.

Član se u makedonskom jeziku razvio od postpozitivne pokazne zamjenice: dalo je *забот* itd. Pokaznih zamjenica drugačijeg oblika i pretpozitivnom upotrebom ima i danas u makedonskom jeziku: *овој, тој, оној, оваа, таа, онаа, ова, тоа, она, овие, тие, оние*. Ovakve pretpozitivne upotrebe, pretpostavlja se, bilo je i u praslavenskom i staroslavenskom jeziku, a za nju znaju i drugi slavenski jezici. Za razliku od francuskog, njemačkog i nekih drugih jezika koji imaju član ispred imenice (pr. *le pere, der Mensch* i sl.), makedonski član je postpozitivan. Sveden je na običan gramatički element, pa se događa da određena imenica bude određena i pokaznom zamjenicom koja se javlja kao sredstvo za potenciranje određenosti izraženo članom. Ipak, ova se pojava temelji na književnojezičnoj normi i takve situacije ne bi trebale biti uobičajene. Član daje imenici novo gramatičko značenje koja s njim označava poznati određeni predmet, općenito ili prostorno. Ova sklonost određivanja objekta, koja se pojavila još u staroslavenskom jeziku, nastavila se razvijati u makedonskom, u novoj sredini na Balkanu, pod utjecajem balkanskih neslavenskih jezika: albanskog,

rumunjskog, no prvi poticaj za pojavu člana kao posebne gramatičke kategorije u jeziku makedonskih Slavena, dolazi od grčkog, koji uostalom i dalje postojano djeluje na makedonski jezik, no na vlastitoj slavenskoj osnovi i vlastitim sredstvima.

Vremenske odrednice koje vrijede za pojavu analitizma vrijede i za determinizam. Tako, već u 13. stoljeću imamo trag upotrijebljenog člana u makedonskim pismenim spomenicima (Dobrejšovo evanđelje). Ovdje je određen, članovan pridjev, što znači da se već tada član s imenice prenosio na pridjev.

Makedonski slavist Petre Ilievski, proučavajući makedonski prijevod »Damaškina« konstatira da se »u ovom relativno mladom spomeniku mogu naći dragocjeni podaci o članu«, no i da se jezik na kojem su oni pisani ne može identifikirati s govornim jezikom 16. stoljeća. Ilievski govori o pojavi određenih imeničkih oblika još u najstarijim pismenim spomenicima od 10. i 11. stoljeća, pa pretpostavlja »da je razvoj određivanja članom u 13. stoljeću bio na dosta naprednom stadiju«.

Treba još spomenuti fenomen hiperdeterminiranosti i njezine uloge u razvoju člana. Primjeri što je potkrjepljuju tipa su spojeva imenice i pridjeva; obje su forme određene (*високите, куките, белите, коАите*), no i gore spomenuti spojevi pokazne zamjenice i određene imenice (*овој човеков, она детено*), koji predstavljaju posebnost govornog jezika i prema Ilievskom »križanje, odnosno kontaminacija nekoliko misli, olabavljenost rečeničnih konstrukcija«. Elementi koji čine hiperdeterminizirani spoj od zamjenice i članovane imenice ne nalaze se u odnosu subordinacije, nego koordinacije. Oni ustvari imaju apozicijski karakter. »Koja je razlika određenosti u izrazima *ние момчуАама* na makedonskom i *we the boys* na engleskom?« pita se makedonist Blagoja Korubin. Njegovo je mišljenje da je u makedonskom izrazu determiniranost na sasvim primjerenom razvoju razini, a da se u engleskom izrazu radi o hiperdeterminiranosti u odnosu na makedonski. Postavljajući paralele s aspekta determiniranosti na razini slavenskih jezika, u makedonskom se razvio jedan dosljedno razvijen morfološki determinizam, za razliku od njegove nevažnosti i nerazvijenosti u većini slavenskih jezika. Kao posljedica inicijalnog analitizama, kao i fenomena, otvara se područje za proučavanje jedne pojave od izuzetne važnosti za strukturu gramatike slavenskih jezika na balkanskim prostorima. Kako je poznato, udvojeni je objekt u makedonskom jeziku balkanizam (pojava u razvoju balkanskih slavenskih jezika, kao rezultat međusobnih društvenih, a s tim i jezičnih isprepletanja na sintaktičkoj razini). Jedan od osnovnih razloga ove pojave bio je prijelaz sa sintetizma na analitizam. Sa zatamnjenjem padežne fleksije sve se više zatamnjava razlika između subjektivnih i objektivnih formi. Drugi je razlog ovakve konstrukcije to što zbog relativnog redosljeda riječi, objekt se često nalazio na početku rečenice, bio je udaljen od predikata s umetnutim riječima. Zbog ove udaljenosti nije bilo potpuno jasno što je subjekt, a što objekt. Tražilo se preciznije objašnjenje objekta sa zamjenicom u adekvatnom padežu. Jedna od glavnih karakteristika u rečenici makedonskog jezika je *udvojeni objekt*.

Iako je makedonski jezik analitičan, postoje izuzeci koji potvrđuju pravilo, a njih nalazimo kod osobnih i osobno-predmetnih zamjenica. Ustvari, te zamje-

nice imaju zamjenične oblike (dugi i kratki) koji su sačuvali sintetičku fleksiju. Njihova je funkcija da udvoje objekt (direktni i indirektni), a s ciljem da ga objasne. Kratke zamjenične forme postavljene su na strogo određeno mjesto ispred glagola ili iza njega, ako je glagol u imperativu ili iza riječi s pokaznim značenjem (*му дадов нему, ја видов ; ената, донеси ми ја книгата, еве ми го*). Iz ovog proizlazi da su kratke zamjenične forme svedene na znak za određivanja odnosa prema objektu. Objekt koji se udvaja može biti vlastita imenica (*ја сакам Стојна*), opća imenica određena postpozitivnim članom (*го гледам човекот*), ili dugi zamjenički oblik (*му верувам нему*).

Osobnopredmetna zamjenica *koj* ima sintetične forme za direktan objekt *кого* i *кому* za indirektni. One se mogu upotrebljavati samo ako zamjenica stoji sama, i to u udvojenom objektu: *кого го, кому му* ili eliptično u odgovorima: *го видов. – Кого? Муреков. – Кому?*

Ova su pitanja samo neke od posebnosti makedonskog jezika koje su se pojavile kao rezultat najtipičnije pojave analitizma i otvaraju širok prostor za daljnja detaljna istraživanja s više aspekata (npr. u svezi s predikatom u rečenici zavisno od njegove valentnosti) itd.

The Deslavization of the Slavenizers

Some thoughts about the »Balcanological Linguistic Studies« by Petre Ilievski

In contemporary Macedonian there is a significant declension from its original ecclesiastical Slavic language — not only in grammatical structure but also at the lexical, phraseological, syntactical and morphological level. These declensions are results of complex ethnic differences and the coexistence of different nations on Macedonian territory in the pre-Slavic period and are manifested in the loss of the infinitive and the synthetic flection of the cases. As a consequence the grammatical structure of Macedonian has been deslavenized because the languages of non-Slavic nations have probably overruled the transitional phase from synthetism to analythism as the unique tendency in their development.